

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В УКРАЇНІ

**Бойко А.М., к.е.н., докторант*,
Національний науковий центр "ІАЕ", м. Київ**

Досліджено процес трансформації земельних відносин в сільському господарстві. Виявлено особливості землекористування та здійснено аналіз ефективності використання сільськогосподарських угідь сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення

The process of transformation of the landed relations is investigational in agriculture. The features of land-tenure are educed and the analysis of efficiency of the use of agricultural lands is carried out by agricultural enterprises and economies of population

Постановка проблеми. В основі земельних відносин знаходяться відносини власності, адже відносини власності, характерні для певного способу виробництва, є визначальними умовами щодо характеру використання земель, доступу безпосередніх виробників до результатів своєї праці, збереження і відтворення родючості ґрунтів і, в кінцевому рахунку, - розвитку суспільства.

Становлення ринкових відносин в сільському господарстві України розпочалося з трансформації відносин власності на землю, яка передбачала роздержавлення та приватизацію земель. Передача сільськогосподарських земель у колективну та приватну власність здійснювалася на добровільних засадах, виходячи із принципу: земля має належати тим, хто її обробляє.

Аналіз останніх досліджень. Питання утвердження в Україні приватної власності на землю та ефективності використання сільськогосподарських угідь постійно знаходяться в полі зору видатних вчених-аграрників П.Т. Саблука, М.М. Федорова, В.Я. Мессель-Веселяка та багатьох інших.

Проте наявність численних наукових досліджень вказаної проблеми не знижують її актуальності в даний час, адже реформування земельних відносин є динамічним процесом, що потребує постійного моніторингу, виявлення стану та тенденцій, а також ключових чинників подальшого розвитку сільського господарства.

Мета статті. Метою даної публікації є дослідження процесів трансформації земельних відносин у сільському господарстві України, виявлення особливостей землекористування в основних групах виробників валової продукції сільського господарства, а також оцінка ефективності використання сільськогосподарських угідь сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення.

Виклад основного матеріалу. Реформування земельних відносин передусім передбачало трансформацію форм власності. Якщо станом на 1 січня 1990 р. всі землі України перебували у державній власності, то станом на 1 січня 2009 р. у власності держави залишилося лише 48,7 % земель, тоді як в приватній – 51,2 % (табл. 1). Крім того, згідно з державними актами незначна частина земель (0,1 %) знаходиться в колективній власності.

Таблиця 1

**Динаміка та структура земельного фонду України
за формами власності**

Станом на 1 січня	Загальна площа земель, тис. га	Землі, які перебувають у власності							
		державній		приватній		колективній*		комунальній	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1990 р.	60354,8	60354,8	100,0	-	-	-	-	-	-
1996 р.	60354,8	36310,5	60,2	1925,4	3,2	22118,9	36,6	-	-
2001 р.	60354,8	30166,5	50,0	29109,2	48,2	1079,1	1,8	-	-
2006 р.	60354,8	29595,6	49,0	30642,1	50,8	117,1	0,2	-	-
2009 р.	60354,8	29357,8	48,7	30920,1	51,2	76,9	0,1	-	-

* згідно з державними актами

Джерело: [4, с. 14]

На початку земельної реформи були сформовані резервний фонд земель та фонд земель

* Науковий консультант: доктор економічних наук, професор Федоров М.М.

запасу. Згідно із Указом Президента України від 08.08.95 р. № 720/95 «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям», метою формування резервного фонду земель було визначено задоволення потреб у земельних ділянках працівників соціальної сфери села, працівників, що поступають на роботу до сільськогосподарських підприємств, а також громадян, які переселяються в села на постійне проживання [2, с. 269]. Фонд земель запасу (згідно Постанови Верховної Ради України від 18.12.90 р. № 563-ХІІ «Про земельну реформу») був сформований для забезпечення землею переважно селянських (фермерських) господарств, а також для ведення особистого підсобного господарства, садівництва та городництва [2, с. 254].

Слід зазначити, що 4218,1 тис. га із земель запасу залишилися не наданими у власність і користування. З них 2332,1 тис. га придатні для використання в сільськогосподарському виробництві. Як засвідчили дослідження, відбувається зростання площ земель запасу та земель, не наданих у власність та постійне користування і не наданих у тимчасове користування, тобто існує резерв площ сільськогосподарських угідь для подальшого задоволення потреб громадян у земельних ділянках.

Основними тенденціями трансформації структури земельного фонду за 2000-2008 рр. по основних власниках землі та землекористувачах є зменшення площ земель у власності та користуванні недержавних та державних сільськогосподарських підприємств, причому це стосується підприємств всіх організаційно правових форм господарювання, та збільшення площ земель, які надані у власність та користування громадянам, а також земель селянсько-фермерських господарств.

Внаслідок перерозподілу земель (що виступало одним із завдань земельної реформи) частка сільськогосподарських угідь в розпорядженні недержавних сільськогосподарських підприємств зменшилася із 61,4 % (станом на 1 січня 2001 р.) до 38,3 % (станом на 1 січня 2009 р.), а питома вага сільськогосподарських угідь, наданих у власність та користування громадян зросла із 26,0 % до 47,1 %.

Землекористування сільськогосподарських підприємств та господарств населення мають свої особливості. На 1 січня 2001 р. по групі сільськогосподарських підприємств 78,3 % сільськогосподарських угідь перебували у державній власності і 21,7 % - в колективній, а станом на 1 січня 2009 р. частка сільськогосподарських угідь, що перебували в колективній власності зменшилася до 2,0 %, в державній – збільшилася до 97,1 %, а питома вага сільськогосподарських угідь приватної форми власності в цій групі землевласників та землекористувачів склала лише 0,8 %. Отже, сільськогосподарські підприємства майже не мають сільськогосподарських земель в приватній власності. Станом на 1 січня 2009 р. із 17003,0 тис. га сільгоспугідь, що були у використанні сільськогосподарських підприємств, лише 1224,7 тис. га (7,2 %) перебувають у власності та постійному користуванні, 37,0 тис. га (0,2 %) передаються ними іншим суб'єктам у тимчасове користування (в т.ч. на умовах оренди) і 15815,3 тис. га (93,0 %) залучені у тимчасове користування (в т.ч. на умовах оренди).

Власниками сільськогосподарських угідь в даний час виступають громадяни, адже 94,4 % відповідних земель перебувають у їх приватній власності. Як же розпоряджаються громадяни правом приватної власності на сільськогосподарські угіддя? Станом на 1 січня 2009 р. ними фактично використовується 19600,8 тис. га сільськогосподарських угідь, або 60,6 % відповідних площ земель, що перебувають у власності та постійному користуванні. Із них громадяни передають в тимчасове користування (в т.ч. на умовах оренди) 18452,7 тис. га і 5689,2 тис. га залучають в тимчасове користування (в т.ч. на умовах оренди).

Внаслідок реорганізації колективних та державних підприємств і наділення землею громадян, 6,9 млн. осіб набули право на набуття у власність земельної частки (паю). Цим правом вони розпорядилися по-різному. Станом на 01.10.2009 р. переважна більшість (6,8 млн. осіб або 98,5 %) отримали сертифікати на право на земельну частку (пай); всього оформлено 6,5 млн. державних актів, з яких 6,2 млн. – виданих державних актів.

Згідно досліджень Центру Разумкова, 94 тис. осіб не використали цього права, внаслідок чого не витребуваними залишилося 376 тис. га сільськогосподарських угідь. Крім того, близько 1 тис. осіб відмовилися від земельної частки (паю), що при середньому розмірі земельного паю 4 га складає близько 4 тис. га.; власники 98,695 ділянок померли, не маючи спадкоємців; частина розпайованих земель (близько 1,4 млн. га) не використовується, а більше 1 млн. осіб не обробляють земельні ділянки самостійно і не здають їх в оренду. Як підсумок, взагалі не використовуються земельні частки (паї) площею 4,8 млн. га (12 % сільськогосподарських земель) [1, с. 12-13].

На нашу думку, відмова людей від земельних часток (паїв) пов'язана із несприйняттям ними землі як одного з видів капіталу, здатного приносити належний дохід власнику, а також неможливістю повного розпорядження земельною ділянкою. Інакше кажучи, в Україні створені правові засади приватної власності, які необхідно належним чином реалізувати на практиці за допомогою

організаційно-економічного механізму. Такого механізму на рівні держави до цього часу не сформовано, існують лише окремі його компоненти.

Близько двох третин власників сертифікатів та державних актів реалізують своє право на земельну частку (пай) шляхом надання своєї земельної ділянки в оренду. Договори оренди здебільшого укладаються з господарствами, в яких отримано земельний пай, або їх правонаступниками і, як правило, на термін 4-5 років.

Слід зазначити, що не всі сільськогосподарські угіддя в розпорядженні населення використовуються для виробництва товарної сільськогосподарської продукції. За період 2000-2008 рр. площа сільськогосподарських угідь, наданих для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, зросла із 2306,7 тис. га до 9091,1 тис. га, а середній розмір земельної ділянки – із 3,2 га до 3,9 га.

В цьому контексті слід зауважити, що вченими [3, с. 24] на базі аналізу об'єктивних статистичних даних доведено, що невеликі господарства, в яких обсяги землекористування менші 7 га, не здатні самостійно без зовнішньої підтримки забезпечувати розширене відтворення виробництва.

Таким чином, на сучасному етапі трансформації земельних відносин сільськогосподарське виробництво в основних групах виробників (сільськогосподарські підприємства та господарства населення) переважно базується на використанні земельних часток (паїв).

Впродовж періоду реформування земельних відносин внесок основних груп виробників у виробництво валової продукції сільського господарства був неоднаковим. Якщо до 2000 р. господарства населення нарощували виробництво сільськогосподарської продукції при зменшенні частки її виробництва в сільськогосподарських підприємствах, то з вказаного терміну спостерігається поступове збільшення питомої ваги сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства.

Оцінюючи динаміку та структуру виробництва цими двома групами виробників основних видів рослинницької продукції, можна зазначити про переважну концентрацію виробництва інтенсивних культур, які потребують застосування сучасної техніки та технологій вирощування (зернові та зернобобові культури, цукрові буряки, соняшник) в сільськогосподарських підприємствах і зосередження найбільш трудомістських культур (картопля, овочі, плоди та ягоди) в господарствах населення.

Аналіз виходу валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь дозволяє зробити висновок про вищу ефективність використання земель господарствами населення (табл. 2).

Так за 2008 р. цей показник по господарствах населення склав 360,0 тис. грн. проти 227,7 тис. грн. в сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 2

**Ефективність використання сільськогосподарських угідь
в сільськогосподарських підприємствах
та господарствах населення**

Показники	Роки				
	1990	1995	2000	2005	2008
1	2	3	4	5	6
Сільськогосподарські підприємства					
Валова продукція *, □ рн. □ рн..	101299,1	48625,5	26478,0	33802,4	47865,4
Зміна валової продукції (+ до попереднього періоду)	-	-52673,6	- 22147,5	7324,4	14063,0

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6
Площа сільськогосподарських угідь в користуванні станом на кінець року, тис. га	38705,4	35184,0	29878,0	22116,7	21019,3
Зміна площі сільськогосподарських угідь, тис. га (+ до попереднього періоду)	-	- 3521,4	- 5306,0	- 7761,3	- 1097,4
Вихід валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	261,7	138,2	88,6	152,8	227,7
Приріст (зменшення) валової продукції на 100 га додатково залучених сільськогосподарських угідь, тис. грн.	-	- 1495,8	- 417,4	94,4	1281,5
Господарства населення					

Валова продукція, млн. грн.	44575,8	46169,3	51411,4	58783,2	56112,5
Зміна валової продукції (+/- до попереднього періоду)	-	1593,5	5242,1	7371,8	- 2670,7
Площа сільськогосподарських угідь в користуванні станом на кінець року, тис. га	2669,0	5588,6	8543,4	14922,7	15584,5
Зміна площі сільськогосподарських угідь, тис. га (+/- до попереднього періоду)	-	2919,6	2954,8	6379,3	661,8
Вихід валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.	1670,1	826,1	601,8	393,9	360,0
Приріст (зменшення) валової продукції на 100 га додатково залучених сільськогосподарських угідь, тис. грн.	-	54,6	177,4	115,6	- 403,6

** (у порівняльних цінах 2005 р.)*

В той же час відзначається чітка тенденція зменшення показника виходу валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь по господарствах населення і зростання його в сільськогосподарських підприємствах. Отже, збільшення площ сільськогосподарських угідь у власності та користуванні господарств населення не забезпечує відповідного зростання виходу валової продукції.

Зокрема, якщо на 100 га додатково залучених сільськогосподарських угідь у 2005 р. тут отримали 115,6 тис. грн. валової продукції, що значно менше відповідного показника 2000 р., то у 2008 р. введення додаткових 100 га сільгоспугідь супроводжувалося зменшенням валової продукції на 403,6 тис. грн.

І навпаки, сільськогосподарські підприємства поступово нарощують обсяги виробництва валової продукції сільського господарства при зменшенні площ сільськогосподарських угідь. Вже у 2005 р. у сільськогосподарських підприємствах України на кожні 100 га зменшення площ сільськогосподарських угідь отримали 152,8 тис. грн. приросту валової продукції, а у 2008 р. цей показник збільшився до 227,7 тис. грн. валової продукції.

Висновки. Таким чином, не зважаючи на те, що переважна більшість сільськогосподарської продукції на даний час виробляється в господарствах населення, дану групу виробників з їх низьким ресурсним потенціалом не можна вважати прогресивним типом підприємницьких структур для вітчизняного сільського господарства. Значно більшими потенційними можливостями для інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва володіють сільськогосподарські підприємства.

Література.

1. Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD107_ukr.pdf.
2. Збірник законодавчих і нормативно-правових актів у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів, наукової діяльності. – К.: Задруга, 2007. – 520 с.
3. Онищенко А.М. К проблеме сравнительной оценки эффективности разных форм хозяйствования // Преобразование сельского хозяйства в Украине: опыт, перспективы / Материалы научно-практической конференции (Киев, 19-20 апреля 1995 г.). УААН, Институт аграрной экономики. Ред. Кол.: Саблук П.Т. (отв. ред.) и др. – К.: ІАЕ. – 143 с.
4. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (за станом на 1 січня 2009 року). Державний комітет України по земельних ресурсах. – К., 2009. – 104 с.